

(Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты)

ҚАЗАҚСТАНҒА КЕЛГЕН ОРАЛМАНДАР ЖАЙЫНДА

(1991-2011 жж.)

Аннотация

Мақала этникалық қазақтардың тарихи отанына оралу үдерісіне арналған. Халықтың көші-қоны саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеп, көші-қон үрдістерінің құқықтық, әлеуметтік және экономика-лық негіздерін белгілейтін 2011 жылғы 22 шілдеде қабылданған «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының Заңына орай оралмандарға қатысты жеңілдіктер мен өзгерістерге, тәуелсіздік жылдарын-дағы репатриация ерекшеліктеріне тоқталып, 1991–2011 жылдар аралығында келген оралмандар саны келтірілген.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, Тәуелсіздік, «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы, көші-қон, қайта оралу, тарихи Отан.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Независимость, Закон «О миграции населения», миграция, возвращение, историческая родина.

Key words: Keywords: Republic of Kazakhstan, independence, the law "On Migration", Migration, return, historical home.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап көші-қон үрдістерін реттеу мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болуда.

Біздің елімізде бұл бағытта атқарылып жатқан істер аз емес. 2011 жылғы 22 шілдеде №477-IV «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңы өмірге келді [1]. Заң халықтың көші-қоны саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеп, көші-қон үрдістерінің құқықтық, әлеуметтік және экономикалық негіздерін белгілеуде.

Заңға сәйкес оралмандар мен олардың отбасы мүшелері жеңілдіктер, өтемақылар және басқа да әлеуметтік көмек түрлерін ие болуда. Сондай-ақ оларға бейімдеу және ықпалдастыруға қатысты қызметтер көрсетілуде. Барлық оралмандарға медициналық қызмет көрсетудің, білім берудің қол жетімдігі қамтамасыз етілген. Оралмандар жұмыспен қамтуға жәрдемдесу шаралары қолданыла-тын мақсатты топтардың біріне жатқызылған. Оралмандарды бейімдеу және ықпалдастыру орталықтарындағы іске

асырылып жатқан бейімдеу бағдарламалары құқықтық мәселелер бойынша кеңес беруді, мемлекеттік тілді және қалауы бойынша орыс тілін үйретуді, кәсіптік даярлауды, қайта даярлауды және біліктілікті көтеруді көздейді.

Сондай-ақ 2011 жылғы шілдеде «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңға өзгерістер енгізілді, соған сәйкес оралмандарды Қазақстан азаматтығына қабылдау оңайлатылған тәртіппен, үш айдың ішінде жүзеге асырылады.

1-кесте – 1991 жыл мен 01.10. 2011 жыл аралығында шет мемлекеттерінен келген оралмандар саны [2].

5	Шығу елдері	Отбасы саны	% көрсеткіші	Адам саны	% көрсеткіші
6	Өзбекстан	133970	60,5	519734	60,4
7	Моңғолия	22920	10,4	113705	13,2
8	Қытай	28000	12,6	90881	10,6
9	Түркіменстан	16517	7,5	64862	7,5
1	Ресей	11433	5,2	36357	4,2
1	Тәжікстан	2760	1,2	11684	1,4
1	Қырғызстан	2559	1,2	9248	1,1
	Иран	1149	0,5	5985	0,7
	Түркия	906	0,4	3511	0,4
	Басқа ТМД елдері	355	0,2	934	0,1
	Алыс шетелдер	789	0,4	3549	0,4
	Барлығы:	221358	100	860450	100

Шетелден қоныс аударған қандастарымыз бен олардың отбасы мүшелерінің елге келу және азаматтық алу рәсімін жеңілдету, олардың жаңа тұрмыс жағдайларына бейімделуіне жағдай жасау, жайғасуға, көлік қызметтері мен жүк тасымалы ақысын төлеуге қоныстандыру аймақтары бойынша сараланған біржолғы жәрдемақы төлеу және тағы басқа да әлеуметтік қолдау шаралары жүзеге асырылуда.

1991 жылдан бастап 2011 жылғы 1 қазанға дейін тарихи отанына 221,3 мың отбасы немесе 860,4 мың этникалық қазақ оралды.

Оның ішінде көшіп келу квотасына 127,7 мың отбасы енгізілген болса, квотадан тыс өз бетінше 94,2 мың отбасы келіп қоныстанған. Бұл ретте, келген оралмандардың жалпы санының 51%-ы 2004–2008 жылдары келгендер (439 430 адам).

Оралмандардың елге ағылу қарқыны бесжылдықтар кезеңі қимасында келесідей болған: 1991– 1996 жылдары – 12,1% (104 009 адам), 1997–2001 жылдары – 9,6% (82 335 адам), 2002–2006 жыл-дары – 44,8% (384 106 адам), 2007–2011 жылдары – 33,5% (287 710 адам).

2-кесте – 2011 жылғы 3 тоқсандағы келген оралмандар саны [2]

Облыс атауы	Барлығы		Адам санының % көрсеткіші			
	Отбасы саны	Адам саны	ер	%	әйел	%
Ақмола	433	1105	568	51,4	537	48,6
Ақтөбе	333	1556	762	49,0	794	51,0
Алматы	2468	7680	3771	49,1	3909	50,9
Атырау	211	505	245	48,5	260	51,5
Ш-Қазақстан	1002	2275	1089	47,9	1186	52,1
Жамбыл	1270	3946	1966	49,8	1980	50,2
Б-Қазақстан	79	184	86	46,7	98	53,3
Қарағанды	887	2457	1247	50,8	1210	49,2
Қостанай	398	1242	628	50,6	614	49,4
Қызылорда	66	205	92	44,9	113	55,1
Маңғыстау	1146	4834	2403	49,7	2431	50,3
Павлодар	209	640	300	46,9	340	53,1
С-Қазақстан	233	804	395	49,1	409	50,9
Оңтүстік Қазақстан	1909	7636	3532	46,3	4104	53,7
Алматы қ.	123	286	133	46,5	153	53,5

Астана қ.	366	925	444	48,0	481	52,0
Барлығы	11133	36280	17661	48,7	18619	51,3

Оралмандардың жалпы санының басым бөлігі - 60,5% - Өзбекстаннан келген, 12,4% - Қытайдан шыққандар, 10,4% - Моңғолиядан, 7,8% - Түркіменстаннан, 5,3% - Ресейден және 4,0% - басқа елдерден келгендер.

Оралмандардың шыққан елдері олардың қоныстану өңірлерін айқындады. Оралмандардың басым бөлігі Оңтүстік Қазақстан – 21,4% (немесе 183,4 мың адам), Алматы – 15,2% (130,7 мың адам), Маңғыстау – 12,5% (107,5 мың адам) және Жамбыл облыстарында – 9,3% (80,3 мың адам) қоныстанған.

Бұл ретте халықтың жалпы санындағы келген оралмандардың саны Оңтүстік Қазақстан облысында – 7,1%, Алматы облысында – 7,0%, Маңғыстау облысында – 20,1% және Жамбыл облысында – 7,7% құрайды.

Білім деңгейі бойынша 9,2%-ның жоғары білімі, 1,4%-ның аяқталмаған жоғары білімі, 20,5%-ның орта арнаулы білімі, 65,0% жалпы орта білімі болса, 3,9%-ның білімі жоқ. Еңбекке жарамды жастағы адамдар - 54,1% адамды, 18 жасқа дейінгі балалар – 41,2 % адамды және зейнеткерлер – 4,7% адамды құрады [2].

Көшіп келу квотасына сәйкес оралмандар отбасыларының саны мен олардың қоныстану өңірлері Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен белгіленеді.

Алғашқы жылдары келген оралмандарды әкімшілік-аумақтық бөлініс бойынша қатаң бекіту жөніндегі талаптар көзделген жоқ. Этникалық көшіп келушілерді өңірлер бойынша қоныстандыру, өндірістік күштердің аумақтық орналасуы ескерілмей, әркелкі жүргізілуі барысында, қайталама көші-қон орын алды. Оралмандардың басым бөлігі еңбек күші артық өңірлерде – Оңтүстік Қазақстан, Маңғыстау, Алматы және Жамбыл облыстарында орналасса, ал солтүстік өңірлер керісінше, еңбек ресурстарына тапшылықты сезінді [3].

Мысалға, Өзбекстаннан шыққандардың 65,7% (494,5 мың адамның ішіндегі 325,2 мыңы) Оңтүстік Қазақстан, Алматы, Маңғыстау және Жамбыл облыстарына қоныстанды.

ҚХР-дан келген оралмандардың 85,5% (85,5 мың адамның ішіндегі 73,9 мыңы), шекаралас Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарына, ал Түркіменстаннан келген оралмандардың 78,2% (63,7 мың адамның 49,8 мыңы) –Маңғыстау облысына орналасқан.

Сондай-ақ Ресейден келгендердің 59,3% (35,4 мың адамның 21,0 мыңы) –Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай және Батыс Қазақстан облыстарын мекендеген болса, Тәжікстаннан келгендердің 87,2% (11,7 мың адамның 10,2 мыңы) –Оңтүстік Қазақстан облысына жайғасқан.

Саны аз оралмандар Атырау (21,4 мың адам, соның ішінде 18,4 мыңы Өзбекстаннан шыққандар), Қызылорда (20,2 мың адам, соның ішінде 18,1 мыңы – Өзбекстаннан), Батыс Қазақстан (17,4 мың адам, соның ішінде 13,5 мыңы – Өзбекстаннан, 3,5 мыңы – Ресей Федерациясынан) облыстарына, Алматы (8,4 мың адам, соның ішінде 2,7 мыңы – Өзбекстаннан, 2,6 мыңы – ҚХР-дан, 1 мыңы – Моңғолиядан) және Астана қаласына (8,6

мың адам, соның ішінде 2,7 мыңы – Өзбекстаннан, 1,6 мыңы –Ресей Федерациясынан, 1,5 мыңы – Моңғолиядан, 1,2 мыңы – ҚХР-дан) қоныстанған.

Басқа облыстарда оралмандар саны 28,2 мың адамнан (Қостанай облысы) 53,8 мың адамға (Қарағанды облысы) дейін өзгерген [2].

Алғашқы жылдары оралмандар республикалық бюджет есебінен тұрғын үймен қамтамасыз етілсе, 2004 жылдан бастап оралмандарды тұрғын үймен қамтамасыз ету тәртібі өзгеріп, тұрғын үй сатып алудың орнына оралман отбасының әрбір мүшесіне 100 АЕК мөлшерінде қаражат бөліне бастады.Мұндай тәртіп оралмандардың тұратын жерді тұрғын үй бағасы арзан экономикалық төмен дамыған облыстардан таңдауына ықпал етеді деп көзделген болатын. Бұл сондай-ақ жұмыс күшінің келуімен өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына жағдай жасауға тиіс болатын.

Бірақ іс жүзінде бұл кері нәтиже берді және оралмандардың солтүстік өңірлерге қоныстануға қызығушылығының төмендеуіне ықпал етті. Олардың бір бөлігі солтүстік өңірлердегі оралмандардың көшіп келу квотасы бойынша қаржылық қолдауға ие болған соң, республиканың оңтүстік, климаттық жағдайы бойынша неғұрлым қолайлы өңірлеріне көшіп кетулері байқалды. Бұл ішкі көші-қонды туғызып, оралмандардың азаматтық алған соң көші-қон жөніндегі органдардың назарынан тыс қалуына әсері болды.

Осындай олқылықтардың болдырмау мақсатында, қолданыстағы Көші-қон Заңы бойынша, енді Қазақстан Республикасында тұрған алғашқы үш жылдың ішінде оралмандардың көшіп келу квотасын алған кезде қоныстану үшін белгіленген өңірден тыс жерге өзінің ерік қалауымен өз бетінше ішкі көшіп-қонған жағдайларда және оралман мәртебесін алған күннен бастап бес жылдың ішінде Қазақстан Республикасының шегінен тыс тұрақты тұрғылықты жерге кететін болса, Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен алынған қаржыны мемлекетке өтеуге міндетті [1].

Қазақстан Республикасы өзінің сыртқы көші-қон саясатын халықаралық құқықтың көпшілік мойындаған үрдістерін негізге ала отырып, мемлекет пен халық мүддесіне сәйкес жүргізуде.

ӘДЕБИЕТ

1 Закон Республики Казахстан «О миграции населения» // Казахстанская правда. – 2011, 6 августа.

2 Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссияның арнайы баяндамасы // <http://unhcr.kz/eng/resources/publicationsand> reports.

3 Нұрымбетова К.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері: тарихи талдау (1991-2008 жж.). – Алматы: Нұрай Принт Сервис, 2011. – 128 б.

REFERENCES

- 1 Law of the Republic of Kazakhstan "On Migration" // Kazakhstan truth. - 2011, August 6.
- 2 Special Report "On the situation concerning the rights of oralmans, stateless persons and refugees in the Republic of Kazakhstan" // <http://unhcr.kz/eng/resources/publicationsand> reports.
- 3 Nurumbetova K.K. Tauelsiz Kazakstandagy repatriation Maseleleri: Tarija Taldau (1991-2008). - Almaty: Nuray Print Service, 2011. - 128 b.

Резюме

К.К. Нурумбетова

(Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК)

ОБ ОРАЛМАНАХ, ПРИБЫВШИХ В КАЗАХСТАН (1991-2011 годов)

Статья посвящена процессу возвращения этнических казахов на историческую родину. Определены особенности репатриации в годы Независимости и указана численность оралман, прибывших в 1991–2011 гг.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Независимость, Закон «О миграции населения», миграция, возвращение, историческая родина.

Summary

K.K. Nurumbetova

(Institute of History and Ethnology named after Ch. Ch. Valikhanov of the Republic of
Kazakhstan)

ABOUT ORALMANS WHO ARRIVED IN KAZAKHSTAN IN 1991-2011

The article is devoted to the return of ethnic Kazakhs to their historical homeland. The features of repatriation in the years of independence were identified, and the number of oralman repatriates arrived in 1991-2011 was shown in this paper.

Keywords: Republic of Kazakhstan, independence, the law "On Migration", Migration, return, historical home.

Поступила 03.05.2013 г.